

Лобода Тетяна

МУЗЕЙНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ
В УМОВАХ ПОЛІТИКИ «КОРЕНІЗАЦІЇ»:
АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ТА ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Стаття присвячена питанню розвитку музейного руху на Волині в період політики «коренізації», дослідженню процесу актуалізації історичної пам'яті та етнокультурної ідентичності національних меншин Волинського регіону через засоби музейної діяльності етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею.

Ключові слова: музейний рух, «коренізація», історична пам'ять, національні меншини, етнокультурна ідентичність.

Loboda Tetyana. Museum motion on Volhynia in the conditions of policy of «korenizacii»: actualization of historical memory and etnokul'turnoy identity of national minorities. The article is devoted the question of development of museum motion on Volhynia at the period of policy of «korenizacii», research of process of actualization of historical memory and etnokul'turnoy identity of national minorities of the Volhynia region through facilities of museum activity of ethnographic department of the Volhynia research museum.

Key words: Museum motion, «korenizaciya», historical memory, national minorities, etnokul'turna identity.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній гуманітаристиці не припиняється суперечка щодо змісту, форми і мети сталінської національної політики 1920–1930 рр., що дістала назву «коренізація». Історики й досі сперечаються з приводу того, чи був проголошений режимом курс на «коренізацію» виявом реального усвідомлення необхідності децентралізації управління державою, чи наперед спланованим ошуканством владою суспільства або ж добре спланованою

спецоперацією для виявлення прихованих «ворогів» радянської влади. Немає єдності й у питанні, чи була це «фасадна» акція, чи все ж йшлося про певні глибинні, базові реформи, які лише через тиск певних обставин довелося згорнути? [1]. А професор Гарвардського університету Террі Мартін нещодавно опублікував монографічне дослідження з проблематики національної політики СРСР у 1923–1939 рр., де доводить, що Радянський Союз не був ані федерацією, ані моноетнічним державним утворенням, а у сфері національних відносин влада намагалася проводити такий курс, згідно з яким підтримка зовнішніх форм існування неросійських націй (мови, культури) здійснювалась у набагато більших розмірах, аніж російської нації, що, на думку вченого, було покликане сприяти створенню політично й економічно єдиної держави (Т.Мартін навіть вводить нове визначення – імперія «позитивної діяльності») [2].

Тобто все вказує на те, що дискусія щодо суті сталінської політики «коренізації» не завершена й доволі актуальним завданням історичної науки й надалі залишається наукове переосмислення всіх проявів цієї складної і неоднозначної за своєю суттю наукової проблеми. Завдання ж нашої статті полягає в тому, аби прослідкувати реалізацію національної політики сталінського режиму 1920–1930 рр. в окремому регіоні й у конкретних проявах культурно-просвітницької роботи, а саме: в процесі актуалізації історичної пам'яті та етнокультурної ідентичності національних меншин Волинського регіону через засоби музейної діяльності етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею.

Уперше, як відомо, основні положення політики «коренізації»: – підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності; врахування національних чинників під час формування партійного і державного апарату; організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення національної історії, відродження і розвиток національних традицій і культури – були чітко сформульовані в квітні 1923 р. в рішеннях XII з'їзду РКП(б).

На з'їзді було засуджено «теорію» національного питання Д. Лебеда, який вважав, що в Україні відбувається боротьба двох культур – російської (міської, більш розвинутої) та української (селянської й архаїчної) – внаслідок якої перша повинна була перемогти, а друга – рано чи пізно зникнути. З огляду на це, Д. Лебідь пропонував сприяти розвитку російської культури в УСРР, а підтримку української культури вважав недоцільною з погляду перспективи радянського будівництва. Його погляди були розкритиковані як шовіністичні, а самого Д. Лебеда звільнено з посади і в 1924 р. відкликано до Москви. Крім критиків, в Україні утворився табір послідовних прихильників коренізації. Очолювали його по черзі Наркоми освіти УСРР Г. Гринько, О. Шумський та М. Скрипник. Саме їхніми зусиллями було прийнято ряд законів і підзаконних нормативних актів, що розширювали і пояснювали завдання національної реформи, а також контролювали процес коренізації в Україні [3].

У культурно-національній площині коренізація мала важливі наслідки для української нації. З певністю можна стверджувати наявність реальної можливості самореалізуватися за нових умов, що відчутно посилило національний рух серед української інтелігенції і молоді; долання комплексу меншовартості українського образу життя привело на місцевому ґрунті до появи нових і відродження старих зразків національної культури, їхнього поширення серед широкого загалу населення за посередництва легалізованих державою українських інституцій освіти, пропаганди й інформації; значно зріс рівень національної самосвідомості українців, культурно-національний розвиток національних меншин позначився такими самими процесами [4].

Реальними практичними кроками для здійснення політики коренізації в Україні можна назвати декрети ВУЦВК від 27 липня та 1 серпня 1923 року, в яких проголошувалася рівність мов і вказувалося на необхідність надання допомоги в процесі розвитку української мови. Згодом була утворена

комісія з українізації на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським, до складу якої увійшли відомі партійні та державні діячі В. Чубар, М. Скрипник, Л. Каганович, О. Шліхтер, М. Попов, О. Шумський та ін. (з усіх членів комісії з українізації увіліли лише Л. Каганович та О. Бойченко — згодом відомий український письменник).

Однак перемога більшовицької партії в боротьбі за Україну, здобута на початку 1920-х років, не гарантувала автоматичної лояльності її населення щодо нового режиму. Українське селянство в переважному своєму загалі не сприйняло гасел пролетарської диктатури. Навіть за визнанням самих більшовицьких лідерів українське селянство дивилося на них як на касту нових експлуаторів, котрі прийшли на зміну старих гнобителів [5]. Тож прагнучи втриматися при владі, більшовики на перших порах надзвичайно широко застосовували масовий терор і репресії. Але такий підхід мав свої певні межі, переступивши за які режим неминуче прирікав би себе на знищення. Найбільш далекоглядні більшовицькі лідери це добре усвідомлювали, і саме в їх середовищі визріває задум пошуку певних компромісів, які б, задовольнивши потреби суспільства, надали б змогу владі зміцнити свої позиції. Новий курс спочатку впроваджується в економіці (НЕП), політиці (утворення СРСР), а 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) проголошується лібералізація й у сфері національних відносин – політика «коренізації партійно-державного апарату у неросійських республіках».

Варто зауважити, що вже з самого початку ставлення до цієї політики у керівництві радянської республіки було досить неоднозначним. Як наглядний приклад, можна навести слова наркома освіти УСРР Олександра Шумського, сказані на Пленумі ЦК КП(б)У в квітні 1925 р. Зокрема, Шумський зазначав, що, на його переконання, «в поняття українізації вкладається вивчення української мови й культури, а не перетворення будь-кого в українську національність. Я це кажу тому, що мені не раз доводилося стикатися з таким безглуздим трактуванням українізації» [6].

Водночас дослідники відзначають, що жодна з республіканських версій «коренізації» в СРСР не зайшла так далеко, як українська [5, с. 175]. За десять років «коренізації» українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану та сконсолідовану націю, набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час визвольних змагань 1917–1920 рр., вступили в ХХ ст. як модерна нація.

Курс на українізацію був з ентузіазмом зустрінутий значною частиною національно-демократичної інтелігенції, оскільки відкривав небачені раніше можливості для реалізації програми національно-культурного розвитку України.

Характерною рисою часу і одним з яскравих проявів політики коренізації стала також і поява великої кількості музеїв різного профілю як у великих містах, так і на периферії. Досить часто музейні установи були чи не єдиним осередком наукової думки на місцях. Музейна справа в Україні розвивалася як невід’ємна складова історико-краєзнавчого руху. Виникнення музеїв, з одного боку, було об’єктивно зумовлене логікою життя, потребами подальшого вивчення історії, географії, економіки й культури республіки, а з іншого, краєзнавчі, історико-археологічні, меморіальні та природно-історичні музеї являли собою матеріалізований результат регіональних досліджень.

Зростання музейної мережі в Україні найінтенсивніше відбувалося впродовж 1919–1923 рр. Уже з середини 1920–х рр. стихійне формування колекцій поступається місцем планомірним надходженням. Що ж до характеру тематичного спрямування зібрань та структури місцевих музеїв, в середині 1920–х рр., замість музеїв місцевої старовини, виникають та набувають дедалі більшого поширення саме осередки краєзнавчого профілю, хоча структура їх мала розпливчастий та нечіткий характер, зумовлений багатогалузевим й різномірним складом збірок. Це певною мірою відбивало прагнення охопити дослідженнями всі напрями життя краю, створити своєрідні «малі академії» у кожному населеному пункті. Протягом 20-х рр. ХХ ст. тривало подальше нарощування

фондових зібрань, поповнення предметновидового складу, визначення їхнього профілю.

Розпочата наприкінці 20-х–на початку 30-х рр. реорганізація музейної справи з метою широкого залучення музеїв до участі у соціалістичному будівництві значно активізувала освітній аспект їхньої роботи. Багато уваги приділялося перебудові експозицій як основи для культурно-масової роботи.

Як засвідчує «Проект програми розвитку музейної справи в Україні», в основу якого були покладені положення, розроблені М.Біляшівським, значно змінився, порівняно з дореволюційним періодом, погляд на музей, помітно розширилися його функції як наукової та культурноосвітньої установи. Обов'язковим структурним підрозділом краєзнавчих осередків, зазначалося у документі, мав бути етнографічний відділ. Наголошувалося на необхідності виявлення та відтворення музейними засобами культурних взаємовпливів, розкриття соціального боку життя етнічних спільнот, проведення широкої освітньої роботи серед населення.

Першим кроком на шляху утвердження нових засад музейної справи була розроблена у 1922 р. Укрполітпросвітою програма реорганізації музейної справи в Україні. Вона передбачала заснування широкої мережі так званих соціальних музеїв, спрямовувала співробітників на перебудову експозицій на нових науковометодологічних засадах. У програмі зазначалося, що музейна експозиція, поєднуючи систематичний, комплексний та хронологічний принципи подання матеріалів, має відображати «динаміку соціальних відносин». Підкреслювалась необхідність «відтворювати успіхи соціалістичного життя, ширше залучати матеріали сучасності» [7, с. 162 – 163].

З часу підпорядкування музеїв Укрнауці (1925 р.) наукова діяльність домінує серед інших напрямів роботи. З середини 1920-х і до початку 1930-х рр. діяльність музейних осередків спрямовується науковими інституціями (Етнографічною та Краєзнавчою комісіями ВУАН, Кабінетом антропології та етнології, ВУАКом та ін.). У діяльності музеїв історико-краєзнавчого профілю переважали

археологічні та етнографічні студії. Чи не найбільше уваги приділялося вивченню кустарних промислів та ремесел, що було викликано необхідністю дослідження продуктивних сил краю для раціонального використання місцевих ресурсів, стимулювання розвитку традиційних видів господарської діяльності.

Провідним науковим закладом України у перше повоєнне десятиріччя без перебільшень можна назвати Волинський науково-дослідний музей, що мав добірні геологічні, природничі, археологічні, етнографічні, художні та історичні збірки. Головним джерелом надходжень були експедиційні надбання завідувача етнографічного відділу В. Кравченка та членів молодіжного гуртка, що працював при відділі. З окружних же краєзнавчих осередків Житомирщини найрезультативнішою була діяльність Коростенського музею краєзнавства, що почав функціонувати з 1924 р.

Тож, як зазначалося вище, етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею, очолюваний В. Кравченком, не лише не випадає з контексту державної політики, а й виступає певною мірою її флагманом у цьому напрямі. Працюючи на посаді завідувача етнографічного відділу музею, Василь Григорович активно пропагує українське народознавство, організовує серед населення масове збирання матеріалів про життя та побут українського народу, постійно розширює територію етнографічних досліджень, намагається залучити якомога більше молоді до цієї важливої справи.

У зазначений час народознавець виступає засновником етнографічних гуртків як у самому Житомирі, так і поза його межами. Почин знайшов досить жвавий та зацікавлений відгук серед молодого покоління — і етнологічні гуртки почали виникати по всій Волині вже з ініціативи місцевої молоді.

Взагалі варто зауважити, що в зазначений період фольклористичний рух набув досить значного розмаху. Про це свідчить численна кількість листів з місць як на адресу етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, так і на ім'я самого Кравченка. Причому,

як видно з епістолярних матеріалів, Василь Григорович підтримував з кореспондентами стале листування, надаючи багато цінних порад, настанов та пояснень [8], скеровуючи їх пошукову роботу в потрібному руслі, надсилаючи спеціальні програми-запитальники [9]. Як уже відзначалося, Кравченко мав постійну мережу кореспондентів, але до неї з часом долучалися все нові й нові дописувачі. Найбільш активно свою роботу провадив етнографічний гурток при Житомирських педагогічних курсах, кількість членів якого доходила до 40 чоловік, засновником та керівником цього гуртка був Василь Григорович. Вся робота гуртківців проводилася згідно з розробленим ним планом та програмами.

Окрім наукової та організаційної роботи, В. Кравченко провадив і чималу роботу з організації нових музейних осередків Житомирщини, справедливо вважаючи їх важливими виховними та культурно-освітніми центрами, що природно приведе до поживлення фольклорно-етнографічних інтересів широкого загалу, бо ж для серйозного глибокого вивчення краю «потрібна спільна і цілком сумлінна праця широких кіл громадянства» [10]. Зокрема, один з «найрезультативніших» окружних краєзнавчих осередків Житомирщини, який пізніше ввійшов на правах філії до складу Волинського науково-дослідного музею – Коростенський музей краєзнавства (почав функціонувати з 1924 р.) – своїм виникненням завдячував саме В. Кравченку та його аспіранту К. Черв'яку [7, с. 142].

Унаслідок плідної роботи В. Кравченка та двох інших його аспірантів – Ю. Герасимчука та Н. Дмитрука, було закладено сільський краєзнавчий музей при школі у с. Дідковичі, районний музей у м. Лугинах [7, с. 142]. А Бердичівський соціально-історичний музей, що виник у 1925 р., був також організований учнем В. Кравченка – аспірантом Ю. Герасимчуком, котрий і очолив його роботу. Варто наголосити, що і народознавчі дослідження в музеї провадилися його працівниками за розробленими В. Кравченком програмами (частина з них вийшла друком у «Бюлетені Бердичівської Наросвіти» [11]).

Провадив Кравченко і роботу з виховання музейних кадрів. Так, для активізації підготовки музейних працівників у 1927 р. при найбільш потужних музейних осередках УРСР було організовано аспірантуру. Незмінним керівником аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного історико-археологічного музею протягом 1927–1931 рр. (тобто до її закриття постановою від 1 жовтня 1931 р. у зв'язку з відкриттям у Харкові Інституту матеріальної культури [12]) був Василь Кравченко, під керівництвом якого навчалася ціла плеяда кваліфікованих музейних працівників, учених-народознавців.

Як один із проявів музейного руху, у контексті тодішньої державної політики в 1920-х роках в Україні, активно розвивався і краєзнавчий рух. У цей час «без якнайширшого, якнайглибшого всебічного знання краю та особливостей його природи, населення, продукційних сил взагалі, господарства в його динамічному розвитку неможливе будь-яке свідоме планове господарювання», – зазначав академік О. Яната, – «...з усвідомленням цього й постає широка робота по всебічному вивченню України» [13]. Так краєзнавчу роботу вела Краєзнавча Комісія при ВУАН (з 1922 р.), вона мала свій друкований орган — «Бюлетень» а також студентську секцію та свої підкомісії у Харкові та Одесі. Подібний обсяг робіт провадили і Сільськогосподарський науковий комітет (при Наркомземі), Український комітет краєзнавства у Харкові (всеукраїнська установа при Укрголовнауці), що видавав місячник «Краєзнавство» (в 1927 р.), та ряд інших установ. Провадилася і локальна краєзнавча робота. Активною діяльністю відзначалися численні товариства дослідників природи і місцеві наукові товариства, музеї, гуртки (всього близько 100 різних краєзнавчих організацій) [14].

Не залишався осторонь цієї важливої діяльності і завідувач етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею Василь Кравченко. Так, наприкінці 1928 р. з його ініціативи було завершено організацію в Житомирі «Волинського наукового товариства краєзнавства», на загальних зборах якого 12 листопада 1928 р. його було обрано головою культурно-історичної секції (на цій посаді перебував до 1931 р.) [15].

У тому ж 1928 р. В. Кравченко працював також над розробкою «Статуту про краєзнавчі гуртки». 10 листопада 1928 р. відбулися збори спеціальної комісії, на яких обговорювався розроблений В. Кравченком проект про краєзнавчі гуртки волинського «Наукового товариства краєзнавства». Учасники зборів постановили рекомендувати авторові надрукувати і передати по одному примірнику на обговорення секціям, а ще один — до Харкова для ознайомлення Краєзнавчою кафедрою Історії Української Культури та відділу аспірантури [16].

У контексті розвитку музейного руху, з 1920 р. Кравченко активно займається й перепідготовкою освітянських кадрів Волині, зокрема Волинської та Шепетівської округ. Перепідготовка проходила на спеціально зорганізованих для цього курсах, у рамках яких Василь Григорович читав курс лекцій «Краєзнавство в натурі», проводив численні семінарські заняття. Крім того, він організовує практичні заняття для своїх слухачів: експедиції та екскурсії, результатом яких ставали ілюстровані книги, а набуті матеріальні речі (фото і т. п.) йшли на укомплектування музею. Після повернення з перепідготовки вчителі мали те саме проробляти й у себе в школі [17].

У контексті вивчення національних меншин Волині, у 1929–1931 роках В. Кравченко, як завідувач етновідділу Волинського музею, підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН, надсилав дані про результати експедицій, свої наукові роботи [18]. Задоволений результатами діяльності очолюваного В. Кравченком відділу, Кабінет нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН надавав посильну матеріальну допомогу для проведення подальших етнографічних досліджень національних меншин Волині (зокрема, про це йдеться у листах з Кабінету до В. Кравченка від 29 серпня 1929 р., 20 травня 1930 р. [19] та ін.).

На Україні в період з 1921 по 1925 рр. виникають такі етнографічні та краєзнавчі установи: 1921 р. – Етнографічна Комісія ВУАН; 1922 р. – Краєзнавча Комісія; 1924 р. – Культурно-Історична Комісія; 1925 р. –

Кабінет Примітивної Культури кафедри історії України ВУАН, та ін. [7, с. 135; 20, с. 47].

Етнографічна комісія почала працювати в червні 1921 р. на базі відповідної секції Українського наукового товариства в Києві, що злилося з Всеукраїнською академією наук. Стосовно ж заснування її періодичних органів, то: у 1925 р. - був заснований «Етнографічний вісник» (з 1925 по 1932 рр. було видруковано 10 книг); у 1926 р. – «Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН» (з 1926 по 1930 рр. вийшло 16 номерів – мав інструкційно-інформативний характер – видрук програм та інструкцій) [21].

Особистий дослідницький внесок Василя Григоровича в розвиток української етнології не залишався поза увагою наукових кіл. Так, ще в 1912 р. Російська Академія Наук за заслуги у розвитку народознавства присудила йому звання професора [22]. За радянської влади, у 1925 р., згідно з проведеною Експертно-кваліфікаційною комісією ВУКСВ роботи щодо розподілу всіх наукових робітників на три категорії, В. Кравченко був зарахований до II категорії [23]. Як певне визнання заслуг Кравченка в царині народознавчих досліджень можна сприймати й ухвалу Російського Географічного Товариства (Ленінград) від 20 травня 1929 р. про присудження йому Малої срібної медалі за «сукупність праць з української етнографії» [24].

Проте Українська СРР все ж не розглядалася більшовиками як самостійна республіка. Політика українізації яскраво відображала таке ставлення. Утім, незважаючи на прагнення деяких представників партійної еліти звести українізацію до виключно формальної її сторони, є підстави констатувати, що силами окремих осіб (Г. Гринька, О. Шумського, М. Скрипника) в Україні було вироблено республіканську концепцію українізації. Прояви регіоналізму, яким присвячені наступні сторінки нашої роботи, були, на наш погляд, наслідком колоніального становища Української СРР. Саме тому, що український радянський уряд не міг повною мірою контролювати процес українізації, в деяких регіонах республіки центральними органами радянської влади було фактично санкціоновано право на ухилення від неї.

Саме під тиском Кремля і багатьох внутрішніх обставин щирі прихильники українізації були змушені весь час вдаватися до ідеологічної боротьби за право існування українізації. Зрештою, з усуненням до 1933 р. практично всіх реальних опонентів московське керівництво обрало курс на поступове згортання національної реформи, який остаточно завершився у 1938 р.

На жаль, внаслідок реорганізації наукових установ на початку 1930-х рр. спостерігалось і згортання історико-краєзнавчих досліджень у багатьох музеях України. Були ліквідовані провідні спеціалізовані інституції, що координували та спрямовували краєзнавчу діяльність місцевих осередків, зазнали переслідувань провідні вчені – музейні працівники, необґрунтовано звинувачені у «націоналістичних» збоченнях. Негативні наслідки для історико-краєзнавчої діяльності музеїв мали рішення I Всеросійського музейного з'їзду, що орієнтували музеї на показ «ідей, а не речей». Наслідком стало згортання краєзнавчої пошукової та збирацької роботи місцевих музеїв. Ось чому чимало науковців були репресовані, а їхні твори заборонені. Так, уже у червні 1930 р. Головополітпросвіти прийняв постанову, згідно з якою усі радянські музейні заклади повинні були реорганізуватися таким чином, щоб перетворитися «на базу масової політико-просвітницької роботи на основі наукового показу».

Тож «розгорнутий соціалістичний наступ по всьому фронту», проголошений на XVI з'їзді ВКП(б), ознаменував початок нового трагічного періоду в історії України, принісши ліквідацію НЕПу й примусову колективізацію сільського господарства в сфері економіки та запеклу боротьбу з виявами «українського буржуазного націоналізму» у сфері ідеології. «Знання старовини потрібне лише для того, щоб виміряти пройдену відстань, щоб відчувати швидкість, напрям та окремі етапи розвитку. Не давати волі колекціонерському захопленню спеціаліста та історичному романтизмові місцевого патріота – це, поки, характеристика негативна» [25], – така була державна установка, досить лаконічно сформульована наприкінці 1920-х років старим музейним працівником Ф. Шмітом,

установка, яка виразно засвідчила кардинальну зміну пріоритетів у напрямках розвитку молодого етнографічної науки в Україні та трансформацію державної політики в галузі музейної справи. Відтепер до порядку денного ідеологічної роботи було внесено завдання підпорядкування діяльності музеїв вимогам соціалістичного будівництва, а отже – формування нового уявлення про музей як про «плацдарм для організованого мислення мас» [26]. З утвердженням тоталітарного режиму влада потребувала не вчених-музеевістів, а музеєвістів-ідеологів. У контексті нового курсу змінюється й ставлення до музейних працівників, насамперед з-поміж колишніх, дореволюційних кадрів.

Складно керована та масштабна політична гра-стратегія більшовицького керівництва Москви щодо національного відродження України виявилася, врешті-решт, надто дорогою для українських культурних та політичних діячів, які сприйняли її всерйоз – в більшості своїй вони поплатилися за неї своїм життям. Тому не можна не погодитися з пануючою думкою вітчизняних істориків про українську коренізацію як широкомасштабну, скеровану комуністичним керівництвом політичну провокацію, що мала на меті виявити та знищити найкращі інтелектуальні сили українства. Бо ж саме звинувачення в «націоналізмі» та «націоналістичних ухилах» стало згодом основним інструментом жорстоких репресій проти українських керівних партійно-державних кадрів та національно орієнтованої інтелігенції [6, с. 22 – 23].

Як відомо, одним з перших актів широкомасштабного наступу на українське національне відродження був процес «Спільки визволення України» [27], який являв собою справжній розгром старшого покоління національно-культурних кадрів. Досить промовистим був факт назви самої справи — «Справа контрреволюційної організації, що іменувалася «Спількою визволення України» і готувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання». Тобто, сама назва справи вже несла в собі і вирок. Слідчі органи, окреслюючи мету «СВУ», зазначали, що вона мала завданням шляхом збройного повстання за підтримки іноземних бур-

жуазних держав повалити радянську владу в Україні й відновити капіталістичний лад у формі Української Народної Республіки. Але переважна більшість істориків цілком слушно схиляється до думки, що справу було сфабриковано радянськими карними органами [28] і процес мав чітко виражений політичний підтекст – обґрунтувати необхідність переслідування потенційної національно-свідомої опозиції та опосередковане компрометування самої ідеї політики українізації. Дослідники одностайно схиляються до думки, що тут може йтися, швидше, про інтелектуальну опозицію. Тож С. Єфремов та інші його «співпроцесники» були українськими патріотами (тим самим в очах нової влади «українськими буржуазними націоналістами») й активно працювали в ім'я національно-культурного відродження України. Однак робили вони це абсолютно легітимно, а не підпільно.

У сприйнятті партійного керівництва процес коренізації в Україні зайшов занадто далеко. Українізація підірвала рівновагу сил, що склалася на початок 1920-х років між комуністичним режимом і українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, становлення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення, а також активна культурницька, освітня, національно-просвітницька, наукова діяльність старої і молодшої української еліти створювали серйозну загрозу контролю Москви над УСРР [5, с. 175]. Аби не випустити ситуацію з-під контролю, режим вдається до надзвичайно жорстоких репресивних заходів. Процес СВУ був першим, але далеко не останнім актом небаченої раніше кривавої драми. Як небезпідставно наголошують вітчизняні дослідники, він став «свого роду сигналом, політичним гаслом для наступу проти тих сил національного відродження України, уособленням котрих були представники старої, в першу чергу академічної, інтелігенції» [29]. Недаремно слідчий С. Брук, як згадував Б. Матушевський, на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо» [30]. Тобто, можна говорити, що це була розправа не стільки над рядом конкретних осіб, як над певним періодом національно-

визвольної боротьби українського народу. Це був «рішучий крок у дискредитації політики «українізації», яку, зокрема, працівники ДПУ УРСР ніколи не сприймали як серйозну і довготривалу» [29, с. 60].

«Для тоталітарної системи найнебезпечніша й найневисніша сила — інтелектуальна, мисляча частина суспільства, бо цій системі потрібні понурі й німі раби, сліпі виконавці. Тому перший удар — по мозку нації. По суті, над «СВУ» були випробувані методи дискредитації, ізоляції та подальшого знищення небажаних для системи осіб, груп і прошарків. Про це з цинізмом заявляв своїм жертвам один із слідчих у справі «СВУ» С. Брук: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, — не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо» [29, с. 415].

З Москви надсилалися планові рознарядки на кожну республіку, район, область на репресії за I та II категоріями. «Знизу» ж, у кращому дусі соцреалізму, надходили відповідні звіти про виконання та перевиконання поставлених завдань та вимоги збільшити встановлені «ліміти». «Дорогой Иосиф Виссарионович! Украина ежемесячно посылает 17–18 тысяч репрессированных, а Москва утверждает не более 2–3 тысяч. Прошу Вас принять срочные меры. Любящий Вас Н. Хрущев» [31]. Коментарі, як кажуть, зайві.

Не оминув сталінський терор і етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею. Там також спостерігалось знецінення музейної колекції, її зубожіння, безповоротна загибель численної кількості цінних та рідкісних експонатів. «З мого етнографічного музею в Житомирі 2/3 здали в брухт лише тому, що там була показана еволюція історичного розвитку певних процесів виробництва», — читаємо в листуванні В. Кравченка того періоду [32]. А вже 30 вересня 1929 р. на Василя Кравченка було заведено «Справу Волинського окрвідділу ДПУ №4016 «По обвинуваченню гр. Кравченка Василя Григоровича за арт. 5410 К.К.» [33], тобто йому було пред'явлено звинувачення у проведенні злочинної діяльності, у тому, що він, «як колишній член партії українських соціалістів-федералістів, являючись українсь-

ким шовіністом, та будучи антирадянськи настроєним, проводив агітацію серед своїх знайомих і співробітників, направлену на відокремлення України, а також підтримував зв'язок з особами, які проводили контрреволюційну роботу» [34]. Під арештом В. Кравченка протримали 174 дні (з 17 вересня 1929 р. до 9 березня 1930 р.) [35].

Таким чином, підбиваючи підсумки, можемо з впевненістю констатувати, що якими б не були справжні мотиви впровадження сталінським режимом політики «коренізації» в СРСР та проєктовані ним наслідки такого напрямку розвитку держави в національному питанні, українська провінційна інтелігенція зустріла з неабияким ентузіазмом і натхненням можливість самореалізуватися та сприяти актуалізації історичної пам'яті та етнокультурної самоідентифікації української нації і національних меншин, що компактно мешкали на теренах УРСР. За короткий час було проведено доволі значну за обсягом роботу і результати цієї діяльності неабияк прислужилися справі збереження національної самоідентичності націй та етносів, навіть в умовах наступного за «коренізацією» наступу на здобутки в національно-культурній сфері.

---

1. Красовицкая Т.Ю. Модернизация России (национально-культурная политика 20-х годов). – М., ИРИ РАН, 1998. – 26 п.л.; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – Спб., 2000; Михутина И.В. «Украинский вопрос» в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія/ За ред. В.А.Смолія. - К., 2003; Марчуков А.В. Украинское национальное движение: СССР, 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. – М., 2006; Савчук А.В. Этнический фактор в историко-краеведческом движении Украины 1920-х – первой половины 1930-х гг. XX века // Гуманитарный вектор. – 2010. – №4. – С. 29–37.

2. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939 (пер. с англ. О.Р.Щелковой). – М.: РОССПЭН, 2011.

3. Ширше див.: «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія/ За ред.. В.А.Смолія. – К., 2003.

4. Нечипоренко З.В. (у співавторстві) Регіональні особливості політики коренізації в Україні (на матеріалах Волині, Київщини і Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. – Вип. 9. – Серія: Історія. – 2004. – С. 136–148.

5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. – Київ, 1996. – С. 166, 175.

6. Цвілюк С.А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму. – Одеса, 2004. – С. 19–20.

7. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 162-163; 142; 135; Сектор рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України імені М.Т.Рильського (далі – ІМФЕ) ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 15, арк. 15 зв.; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО), ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

8. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360, арк. 76-78.

9. Лист з с. Смолдирів Барановського р-ну Волинської округи від учителя Ф.Ю. Таргона від 18 вересня 1926 р., в якому йдеться про те, що вчитель за дорученням В. Кравченка займається збором етнографічних матеріалів (Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 336 а); Мова про те, що запитальники одержано і йде збір відповідей – у листах учня В. Андрійчука (1929 р.), та – від члена краєзнавчого гуртка у с. Колодяжному Л.Л. Рябчука (1927 р.) – Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360).

10. Кравченко В. З побуту й обрядів Північно-Західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т. 1. – С. 67.

11. ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 19, арк. 36, 37.

12. ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв.; Аспірантури при провінційних музеях були утворені з метою ліквідації прориву у підготовці нової зміни музейних працівників за роки війни та революції (1914–1924 рр.) та нагальних потребах у музеїстах високої кваліфікації (виписка з «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 році». – Див.: ЦДАВО, ф. 166, оп. 9, од.зб. 1467, арк. 17). Вони були ліквідовані при провінційних музеях 1 жовтня 1931 р. – у зв'язку з відкриттям у м. Харкові «Інституту Матеріальної Культури» (Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 119).

13. Яната О.А. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – №1. – С. 1–2.

14. Енциклопедія Українознавства. – Т. III. – Львів, 1994. – С. 1159, 1160.

15. ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 79.

16. ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 4 зв., 6; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 7зв., 8. – «Щоденники».

17. ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, од.зб. 3776, арк. 2; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108,119; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв.

18. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137, 140, 140 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 7, од. зб. 670, арк. 22–43.

19. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 134, 134 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137.

20. Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія. – 1958. – №2. – С. 47.

21. Музиченко С.М. До 50-річчя заснування Етнографічної комісії ВУАН // Український історичний журнал. — 1971. — №6. — С. 128–129.

22. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 547, арк. 85 зв.

23. ЦДАВО, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 15; ЦДАВО, ф. 166, оп. 7, од. зб. 626, арк. 36. * Тобто, за визначенням пояснювальної записки бюро Союзу Наукових Робітників від 9.04.1927 р., являв собою наукового працівника, який мав певний науковий або науково-педагогічний стаж, відзначався самостійністю праці, здійснював керівництво певною галуззю наукової або науково-педагогічної роботи своїх співробітників.

24. ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 21; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 44, 45.

25. Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. – Ленинград, 1929. – С. 233.

26. Кузина Г.А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. / Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XIII – XX вв.). Сборник научных трудов. – М., 1991. – Ч. I. – С. 137.

27. «Спілка визволення України» («СВУ») – підпільна організація, яка нібито існувала в Україні від червня 1926 до липня 1929 рр., коли її викрили органи ДПУ; провокаційна вигадка ДПУ. Підсудні, яким інкримінувалося членство в ній, були відданими патріотами, «які активно працювали для українського національно-культурного відродження», проте робили це більш спонтанно, не створюючи якоїсь антирадянської політичної організації. За цим процесом проходило 45 чоловік (із них 10 чол. дістали умовні вироки

і були звільнені, 5 – помилені через кілька років, частину – заслали до Сибіру). – Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – К., 1993. – С. 195, 196. За іншими більш уточненими даними, окрім 45 основних діючих осіб на процесі «СВУ», ще 700 чол. було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою, а всього під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб. – Див.: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К., 1995. – С. 44 (Автори покликаються на: Архів СБУ, спр. 67098 ФП, т. 238. – «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом «СВУ». – Арк. 1).

28. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.). – К., 1991. – 96 с.

29. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К., 1995. – С. 43; С. 60.

30. Снегірьов Г.І. Набої для розстрілу. – Б. м., б. д. – С. 110.

31. Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса, 2005. – С. 115.

32. ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 537 а, арк. 89, 89 зв.

33. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 1.

34. ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 4.

35. ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 48.